

ВОЛЯ ДО ЖИТТЯ І ВОЛЯ ДО КУЛЬТУРИ*

Микола БЕРДЯЄВ

Copyright © 1922; 1969; 1990; 2015

УДК 130.2

Nikolay Berdyaev

THE WILL TO LIVE AND THE WILL TO CULTURE**1**

У нашу епоху немає більш гострої теми і для пізнання, і для життя, ніж тема про культуру і цивілізацію, про їх відмінність і взаємовідношення. Це – тема про очікувану нас долю. А ніщо не хвилює так людину, як його доля. Винятковий успіх книги Шпенглера про захід (*рос.* – закат) Європи пояснюється тим, що він так гостро поставив перед свідомістю культурного людства питання про його долю. На історичних перевалах, в епохи криз і катастроф доводиться серйозно замислитися над перебігом історичної долі народів і культур. Стрілка годинника світової історії показує годину фатальну, годину наступаючих сутінків, коли пора запалювати вогні і готуватися до ночі. Шпенглер визнав цивілізацію фатумом усякої культури. Цивілізація ж завершується смертю. Тема ця не нова; вона давно нам знайома. Тема ця особливо близька російській думці, російській філософії історії. Найзначніші вітчизняні мислителі давно вже пізнали відмінність між типом культури і типом цивілізації і пов'язали цю тему з взаємовідносинами Росії і Європи. Вся наша слов'янофільська свідомість була просякнута ворожнечею не до європейської культури, а до європейської цивілізації. Теза, що “Захід гние”, й означав, що вмирає велика європейська культура і тріумфує європейська цивілізація – бездушна і безбожна. Хом'яков, Достоевський і К. Леонтєв ставилися із справжнім ентузіазмом до великого минулого Європи, до цієї “країни святих чудес”, до священних її пам'ятників, до її старого каміння. Але стара Європа зрадила своєму минулому, відреклася від нього. Безрелігійна міщанська цивілізація перемогла в ній стару священну культуру. Боротьба Росії і Європи, Сходу і Заходу уявлялась боротьбою

духу з бездушням, релігійної культури з безрелігійною цивілізацією. Хотілося вірити, що Росія не піде шляхом цивілізації, що у неї буде свій шлях, своя доля, що тут тільки й можлива ще культура на релігійному підґрунті, тобто справжня духовна культура. В російській свідомості дуже гостро ставилася ця тема.

Але чи чужа вона свідомості західній, чи не підносила й сама європейська думка до її постановки; чи один Шпенглер підійшов до неї? Феномен Ніцше пов'язаний із пронизливим усвідомленням цієї фатальної для західної культури теми. Ностальгія Ніцше по трагічній, діонісичній культурі – є журба, що виникає в епоху владарюючої цивілізації. Кращі представники Заходу відчували цю смертельну тугу від торжества мамонізму в старій Європі, від смерті духовної культури – священної і символічної – в бездушній технічній цивілізації. Всі романтики Заходу були людьми пораненими, майже смертельно, тріумфуючою цивілізацією, такою чужою їхньому духу. Карлейль, із пророчою силою, повставав проти загасаючого дух впливу цивілізації. Полум'яне повстання Ледона Блуа проти “буржуа” у його геніальних дослідженнях “буржуазної” мудрості було бунтом проти цивілізації. Всі французькі католики – символисти і романтики – бігли у середньовіччя, на далеку духовну батьківщину, щоби врятуватися від смертельних пут переможної цивілізації. Націленість людей Заходу до минулих культурних епох чи екзотичних культур Сходу означає повстання духу проти остаточного переходу культури в цивілізацію, але повстання надто витонченого, занепадницького, ослабленого духу. Від уже зовсім близького небуття цивілізації люди пізньої, смеркаючої культури безсилі перейти до справжнього буття, до буття вічного, вони

рятуються втечею у світ далекого минулого, якого не можна вже повернути до життя, або ж чужого їм буття – застиглих культурних світів Сходу.

Так підриваються підвалини банальної теорії прогресу, через яку вірилося, що майбутнє завжди досконаліше минулого, що людство сходить прямою лінією до вищих форм життя. Культура не розвивається нескінченно. “Вона несе у собі зерно смерті. В ній закладені витоки, котрі невідворотно втягують її до цивілізації. Цивілізація – це смерть духу культури, себто явище зовсім іншого буття або небуття. Але потрібно осягнути цей феномен, вельми типовий для філософії історії, для осмислення історії. Шпенглер нічого не дає для проникнення у смисл цього першофеномена історії.

2

В усякій культурі, після розквіту, ускладнення і потоншення, розпочинається танення творчих сил, видалення і згасання духу, його спадання. Змінюється весь напрям [розвитку] культури. Вона прямує до практичного здійснення могутності, до практичної організації життя у бік усе більшого її розширення поверхню землі. Цвітіння “наук і мистецтв”, поглибленість і витонченість думки, вищі підйоми художньої творчості, споглядання святих і геніїв – усе це перестає відчуватися як справжнє, реальне “життя”, все це вже не надихає. Народжується напружена воля до самого “життя”, до його практики, до його могутності, до насолоди “життям”, до панування над “життям”. І ця надміру перенапружена воля до “життя” губить культуру, несе за собою смерть культури. Дуже хочуть “жити”, будувати, організувати “життя” в епоху культурного занепаду. Епоха культурного розквіту припускає обмеження волі до “життя”, жертвоне подолання жадності до життя. Коли в людських масах надлишково розповсюджується жадібність до “життя”, тоді мета перестає бути у вищій духовній культурі, яка завжди аристократична, завше у якостях, а не в кількостях. Мету починають зводити до самого “життя”, до його практики, до сили і щастя. Культура перестає бути самоцінною, і тому вмирає воля до культури. Більше немає волі до геніальності, більше не народжуються генії. Не хочуть уже незацікавленого споглядання, пізнання і творчості. Культура не може залишатися на висоті, вона неминуче повинна спускатися вниз, приречена падати. Вона безсила утримати свою вищу якість. Кіль-

кісний Стрижень має її здолати. Відбувається соціальна ентропія, розсіювання творчої енергії культури. Культура зривається і падає, вона не може вічно розвиватися тому, що не здійснює цілей і завдань, що зародилися в душі її творців.

Культура не становить здійснення нового життя, нового буття, вона є зреалізування нових цінностей. Усі досягнення культури символічні, а не реалістичні. Культура – це не здійснення чи утвердження істини життя, його добра, краси, могутності, божественності. Вона творить лише істину в пізнанні, у філософських і наукових книгах; добро – у вдачах, бутті та в суспільних визначеннях; красу – в книгах віршів і картинах, у статуях та архітектурних пам’ятниках, у концертах і театральних уявленнях; божественне – тільки в культі і релігійній символіці. Творчий акт притягується в культурі вниз і важчає. Нове життя, вище буття дається лишень у подібностях, образах, символах. Творчий акт пізнання створює наукову книгу, звичаї і суспільні установи; творчий релігійний акт створює культ, догмати і символічний церковний лад, у якому дана лише подібність небесної ієрархії. Де ж саме “життя”? Реальне перетворення нібито не досягається в культурі. І динамічний рух усередині культури з її кристалізованими формами невідворотно тягне до виходу за межі культури, до “життя”, до практики, до сили. На цих шляхах здійснюється перехід культури до цивілізації.

Вищий підйом і вище цвітіння культури ми бачимо в Німеччині кінця XVIII і початку XIX століття, коли ця країна стала прославленою країною “поетів і філософів”. Важко зустріти епоху, в якій була б здійснена така воля до геніальності. Упродовж декількох десятиліть світ побачив Лессінга і Гердера, Гете і Шиллера, Канта і Фіхте, Гегеля і Шеллінга, Шлейєрмахера і Шопенгауера, Новаліса і всіх романтиків. Подальші епохи із заздрістю згадуватимуть про цю велику епоху. Віндельбанд, філософ епохи культурного смеркання, згадує про цей час духовної цілісності і духовної геніальності, як про загублений рай. Але чи було справжнє вище “життя” в епоху Гете і Канта, Гегеля і Новаліса? Всі люди тієї чудової епохи свідчать, що тоді в Німеччині “життя” було бідним, міщанським, ослабленим. Німецька держава була слабкою, жалюгідною, роздробленою, ні в чому і ніде не була утвержена могутність “життя”, культурне цвітіння було лише на самих вершинах німецького

народу, котрий перебував у досить низькому стані. А епоха Ренесансу, епоха небувалого творчого підйому, – чи було в ній дійсно вище, справжнє “життя”? Хай романтик Ф. Ніцше, оточений ненависною йому цивілізацією, залюблено тягнеться до епохи Ренесансу, як до справжнього, могутнього “життя”, – цього “життя” там не було; насправді “життя” там було жахливим, злим, у ньому ніколи не була присутня краса в земній її досконалості. Життя Леонардо і Мікеланджело було суцільною трагедією і мукою. І так бувало завжди. **К у л ь т у р а з а в ж д и б у л а в е л и к о ю н е в д а ч е ю ж и т т я .** Існує немов би протилежність між культурою і “життям”. Цивілізація намагається утверджувати “життя”. Вона створює могутню німецьку державу, потужний капіталізм і пов’язаний з ним соціалізм; вона здійснює волю до світової могутності і світової організації. Але у цій могутній Німеччині, імперіалістичній і соціалістичній, не буде вже Гете, не буде великих німецьких ідеалістів, не буде великих романтиків, не буде великої філософії і великого мистецтва – все стане в ній технічним, тому технічною буде і філософська думка (в гносеологічних течіях). Метод завоювання в усьому запанує над інтуїтивно-цілісним проникненням у буття. Неможливий уже Шекспір і Байрон у всемогутній цивілізації Британської імперії. В Італії, де створений роздавлюваний Рим пам’ятник Віктора Еммануїла, в Італії соціалістичного руху, неможливий уже Данте і Мікеланджело. В цьому – трагедія культури і трагедія цивілізації.

3

У всякій культурі, на відомому ступені її розвитку, починають виявлятися початки, які підривають духовні основи культури. Культура пов’язана з культом, вона розвивається з релігійного культу, є результат його диференціації, розгортання змісту в різні боки. Філософська думка, наукове пізнання, архітектура, живопис, скульптура, музика, поезія, мораль усе вміщено органічно цілісно в церковному культі, у формі ще не розгорненої і не диференційованої. Якнайдавніша з культур – культура Єгипту – народилася у храмі, і першими її творцями були жреці. Культура пов’язана з культом предків, з переказом і традицією. Вона повна священної символіки, в ній дані знаки і подібності іншої, духовної дійсності. Всяка культура (навіть матеріальна) – це культура духу; вона має духовну основу,

становить продукт творчої роботи духу над природними стихіями. Але у самій культурі виявляється тенденція до розкладання своїх релігійних і духовних засновків, до повалення своєї символіки. І культура антична, і культура західноєвропейська, переходять через процес “просвіти”, який розриває зв’язки з релігійними істинами культури і розкладає її символіку. В цьому й виявляється фатальна діалектика культури. Відтак культурі властиво, на відомій стадії власного шляху, як би сумніватися у своїх першоосновах і навіть деморалізувати їх. Вона сама готує собі загибель, відділяючись від власних життєвих витоків; духовно виснажує себе, розсіює свою енергію. Із стадії “органічної” вона переходить у стадію “критичну”.

Щоб зрозуміти долю культури, потрібно розглядати її динамічно і проникнути у її фатумну діалектику. Культура є живий процес, жива доля народів. Її ось виявляється, що культура не може утриматися на тій середній висоті, котрої вона досягне у період свого цвітіння, її стійкість не вічна. В усілякому утвореному історичному типі культури виявляється зрив, спуск, невідворотний перехід у такий стан, який не може вже бути поіменований “культурою”. Усередині культури постає занадто велика воля до нового “життя”, до влади і потужності, до практики, ґрунтованій на щасті й насолоді. Воля до могутності як би там не було, є цивілізаційна тенденція в культурі. Культура безкорислива у своїх вищих досягненнях, цивілізація ж завжди зацікавлена. Коли “просвітлений” розум змітає духовні загади для використання “життя” і насолоди “життям”, коли воля до могутності та організованого оволодіння життям досягає вищого напруження, тоді закінчується культура і починається цивілізація. Остання є перехід від культури, від споглядання, від творчості цінностей до самого “життя”, шукання “життя”, віддання себе його стрімкому потоку, організація “життя”, ейфорія його силою. В культурі виявляється практично утилітарний, “реалістичний”, тобто цивілізаційний, ухил. Велика філософія і велике мистецтво, як і релігійна символіка, більше не потрібні, не уявляються “життям”. Відбувається викривання того, що бачилося вищим у культурі, верховним її досягненням. Різноманітними шляхами розкривають не священний і не символічний характер культури. Перед судом найреальнішого “життя” в епоху цивілізації духовна культура визнається ілюзією, самообманом ще незвільненої, залежної свідомості, примарним плодом со-

ціальної неорганізованості. Організована техніка життя повинна остаточно звільнити людство від ілюзії і махлювань культури; вона покликана створити цілком “реальну” цивілізацію. Духовні манівці культури були уражені неорганізованістю життя, слабкістю його техніки; як ілюзії, вони зникають, долаються, коли цивілізація опановує технікою й організовує повсякдення. Економічний матеріалізм – дуже характерна і типова філософія епохи цивілізації. Це вчення видає таємницю цивілізації, знаходить її внутрішній пафос. Не економічний матеріалізм вигадав владарювання економізму, не вчення це повинне у приниженні духовного життя. У самій дійсності виявилось панування економізму, в ній уся духовна культура перетворилася на “надбудову”, і розклялися всі духовні реальності раніше, ніж економічний матеріалізм відобразив це у своєму вченні. Сама ідеологія названого матеріалізму має лише рефлекторний характер відносно дійсності. Це – характерна ідеологія епохи цивілізації, її найрадикальніша ідеологія. В цивілізації неминуче владарює економізм; цивілізація за своєю природою технічна, в ній усяка ідеологія, всіляка духовна культура є лише надбудова, ілюзія, ареальність. Примарний характер будь-якої ідеології і всякої духовності викритий. Цивілізація переходить до “життя”, до організації могутності, до техніки, як до справжнього здійснення цього “життя”. Вона, на противагу культурі, не релігійна вже за своєю сутністю, в ній перемагає розум “просвіти”, хоча розум цей уже не відсторонений, а прагматичний. Цивілізація, в супротив культурі, не символічна, не ієрархічна, не органічна. Вона – реалістична, демократична, механічна, а тому прагне не символічних, а “реалістичних” досягнень життя, прямує до найреальнішого життя, а не схожостей і знаків, не символів інших світів. У цивілізації – і в капіталізмі, як і в соціалізмі – колективна праця витісняє індивідуальну творчість. Цивілізація знеособлює. Звільнення особистості, яке нібито цивілізація повинна нести із собою, смертельне для особистої оригінальності. Особистий стрижень розкривався лише в культурі. Воля до могутності “життя” знищує особистість. Такий парадокс історії.

4

Перехід культури в цивілізацію пов’язаний з радикальною зміною відношення людини до природи. Адже всі соціальні зміни в долі

людства узалежнені від цього нового відношення. Економічний матеріалізм підмітив цю істину в формі, що доступна свідомості цивілізації. Ера цивілізації розпочалася з переможного входження машин у людське життя, котре перестає бути органічним, втрачає зв’язок з ритмом природи. Між людиною і природою постає штучне середовище знярядь, якими вона намагається підпорядковувати собі природу. В цьому виявляється воля до влади, до реального використання життя на противагу аскетичній свідомості середньовіччя. Від резиньяції і споглядання людина переходить до оволодіння природою, до організації життя і підвищення його сили. Проте це не наближує її до природи, до її внутрішнього життя, до її душі. Людина остаточно віддаляється від природи у процесі технічного оволодіння природою та організованого владарювання над її силами. Організованість убиває органічність. Життя робиться все більш і більш технічним. Машина накладає відбиток свого образу на дух людини, на всі сторони її діяльності. Цивілізація має не природну і не духовну основу, суто машинну. Вона перш за все технічна, в ній торжествує техніка над духом, над організмом. У цивілізації саме мислення стає технічним, будь-яка творчість і всяке мистецтво набувають усе більшого і більшого технічного характеру. Футуристичне мистецтво так само характерне для цивілізації, як і символічне – для культури. Панування гносеологізму, методологізму чи прагматизму також характерне для цивілізації. Сама ідея “наукової” філософії породжена цивілізаторською волею до могутності, бажанням відшукати метод, що дає силу. В цивілізації перемагає початок спеціалізації, в ній немає духовної цілісності культури. Все робиться фахівцями, від усіх потрібна спеціальність.

Машина і техніка породжені також ще й розумовим поступом культури, великими її відкриттями. Але ці плоди культури підривають її органічні засади, вбивають її дух. Культура духовно спустошується і переходить у цивілізацію. Дух йде на спад. Якості замінюються кількістю. Людство духовне падає у своєму утвердженні волі до “життя”, до могутності, до організації, до щастя, адже без аскези і резиньяції не може бути вищого духовного життя. Така трагедія історичних доль, такий фатум. Пізнання, наука перетворюються на засіб для здійснення волі до могутності і щастя, у винятковий засіб для трі-

5

умфу техжиття, для насолодження процесом життя. Мистецтво перетворюється на засіб для все тієї ж техніки життя, на його прикрасу. Вся краса культури, будучи пов'язана із храмами, палацами і садибами, переходить у музеї, наповнювані лише трупами краси. Цивілізація – музейна, у цьому її єдиний зв'язок з минулим. Починається культ життя поза його смыслом. Ніщо вже не уявляється самоцінним. Жодна мить життя, жодне його переживання не має глибини, не долучене до вічності. Будь-яка миттєвість, всяке переживання є лише засіб для швидшаючих життєвих процесів, спрямованих до погані нескінченності, звернені до всепожираючого вампіра прийдешнього, до грядущої потужності і майбутнього щастя. У швидкому, все більш пришвидшеному темпі цивілізації немає минулого і немає теперішнього, немає виходу до вічності, є лише майбутнє. Цивілізація – футуристична. Культура ж намагалася споглядати вічність. Це прискорення, ця виняткова спрямованість до майбутнього створені машиною і технікою. Життя організму більш повільне, темп не такий стрімкий. У цивілізації життя викидається зсередини назовні, переходить на поверхню. Цивілізація ексцентрична. Цивілізація – це підміна цілей життя його засобами, зняттями. Цілі життя бліднуть, закриваються. Свідомість людей цивілізації спрямована виключно на засоби життя, на його техніку. Вони уявляються ілюзорними, засоби визнаються реальними. Техніка, організація, виробничий процес – реальні. Натомість духовна культура не реальна. Культура – лише засіб для техніки життя. Співвідношення між його цілями і засобами переміщується і спотворюється. Все – для “життя”, для його зростаючої могутності, для його організації, для насолоди життям. Але для чого саме “життя”? Чи має воно мету і смисл? На цих шляхах помирає душа культури, гасне її зміст. Машина одержала магичну владу над людиною, вона обкутала її чарівними струмами. Але безсиле романтичне заперечення машини, просте відкидання цивілізації, як момент людської долі, як досвід, наповнювальний мудрістю дух. Неможлива проста реставрація культури. Культура в епоху цивілізації завжди романтична, повсюдно звернена до минулих релігійно органічних епох. Це – закон. Класичний стиль культури неможливий серед цивілізації. І всі кращі люди культури в XIX столітті були романтиками. Однак реальний шлях подолання культури лише один – шлях релігійного переродження.

Цивілізація – “буржуазна” за своєю природою у якнайглибшому, духовному значенні слова. “Буржуазність” і є цивілізоване царство світу цього, цивілізаторська воля до організованої могутності і насолоди життям. Дух цивілізації – міщанський дух, він упроваджується, прикріплюється до тлінних і перехідних речей; він не любить вічності. “Буржуазність” і є рабство у тліні, ненависть до вічного. Цивілізація Європи та Америки, найдосконаліша цивілізація у світі, створила індустріально-капіталістичну систему, яка не була тільки могутнім економічним розвитком, вона була явищем винищення духовності. Індустріальний капіталізм цивілізації був згубником духу вічності, губителем святинь. Капіталістична цивілізація новітніх часів вбивала Бога, вона була самою безбожною цивілізацією. Відповідальність за злочин боговбивства лежить на ній, а не на революційному соціалізмі, котрий лише привласнив собі дух “буржуазної” цивілізації і прийняв негативну її спадщину. Щоправда, індустріально-капіталістична цивілізація не зовсім відкинула релігію: вона готова була визнати прагматичну корисність і потрібність релігії. В культурі релігія була символічною, у цивілізації вона стала прагматичною. І релігія може виявитися корисною і дієвою для організації життя, для наростання його могутності. Цивілізація взагалі то прагматична. Не випадково прагматизм такий популярний у класичній країні цивілізації – в Америці. Соціалізм відкинув цей прагматизм релігії; він прагматично захищає атеїзм як більш корисний для розвитку життєвої могутності і життєвої насолоди великих мас людства. Але прагматично-утилітарне відношення до релігії в капіталістичному світі було вже справжнім джерелом безбожності і духовної спустошеності. Бог, корисний і дієво потрібний для успіхів цивілізації, для індустріально-капіталістичного розвитку, не може бути істинним Богом. Його легко викрити. Соціалізм негативно правдивий. Бог релігійних одкровень. Бог символічної культури давно вже пішов з капіталістичної цивілізації, і вона відійшла від нього. Індустріально-капіталістична цивілізація далеко дистанціювалася від усього онтологічного, вона антионтологічна, механічна, створює тільки царство фікцій. Механічність, технічність і машинність цієї цивілізації протилежна органічності, космічності та духовності всякого буття. Не господарство, не економіка механічні і фіктивні, господарство має достовірно буттєве,

божественне підгрунття, і є у людини обов'язок господарювання, імператив економічного розвитку. Але відрив господарства від духу, зведення економіки до верховного принципу життя, надання всьому життєвому процесу замість органічного характеру технічного, перетворює господарство та економіку в фіктивне, механічне царство. Хіть, що лежить у підґрунті капіталістичної цивілізації, створює механічно фіктивне царство. Індустріально-капіталістична система цивілізації руйнує духовні засновки господарства і цим готує собі загибель. Праця перестає бути духовно осмисленою і духовно виправданою і повстає проти всієї системи. Капіталістична цивілізація знаходить собі заслужену кару в соціалізмі. Але соціалізм також продовжує її справу, він є інший образ тієї ж "буржуазної" цивілізації, адже намагається далі розвивати цивілізацію, не вносячи в неї нового духу. Індустріалізм цивілізації, породжуючи фікції і примари, неминуче підриває духовну дисципліну і духовне мотивування праці й цим готує собі крах.

Цивілізація безсила здійснити свою мрію про нескінченно зростаючу світову могутність. Вавилонська башта не буде добудована. У світовій війні ми бачимо падіння європейської цивілізації, крах індустріальної системи, викривання фікцій, якими жив "буржуазний" світ. Така трагічна діалектика історичної долі. Її має культура, її має й цивілізація. Нічого не можна зрозуміти статично, все повинно бути осягнене динамічно. І тільки тоді виявляється, як усе в історичній долі тенденційно переходить у свою протилежність, як усе чревато внутрішніми суперечностями і несе у собі сім'я загибелі. Імперіалізм – технічне породження цивілізації, він не має відношення до культури. Він – це оголена воля до світової могутності, до світової організації життя. Будучи пов'язаний з індустріально-капіталістичною системою, він технічний за своєю природою. Такий – "буржуазний" імперіалізм XIX і XX століть, імперіалізм англійський і німецький. Але його потрібно відрізнити від священного імперіалізму минулих часів, від священної Римської імперії, від священної Візантійської імперії, які символічні і належать культурі, а не цивілізації. В імперіалізмі очевидна нездоланна діалектика історичної долі. В імперіалістичній волі до світової могутності розкладаються і розпилюються історичні тіла національних держав, що належать епосі, культурі. Британська імперія – це кінець Англії як національної держави. Але у пожерливій імперіалістичній

волі є сім'я смерті. Імперіалізм у нестримному своєму розвитку підриває свої основи і готує собі перехід у соціалізм, який також одержимий волею до світової могутності і світової організації життя, який означає лише подальший ступінь цивілізації, постання нового її образу. Але й імперіалізм, і соціалізм, що такий споріднений за духом, означають глибоку кризу культури. В індустріально-капіталістичну епоху саморозвиткового імперіалізму і виникаючого соціалізму тріумфує цивілізація, тоді як культура схиляється до сутінків. Це не означає, що культура вмирає. У більш глибокому сенсі – культура вічна. Антична культура впала і немов померла. Проте вона продовжує жити в нас як глибоке нашарування нашого єства. В епоху цивілізації культура продовжує жити в якостях, а не в кількостях, вона йде в глибину. В цивілізації починають виявлятися процеси варваризації, огрубіння, втрати досконалих форм, вироблених культурою. Ця варваризація може приймати різні форми. Після еллінської культури, після римської світової цивілізації почалася епоха варварського раннього середньовіччя. Це було варварство, пов'язане з природними стихіями, варварство від приливу нових людських мас зі свіжою кров'ю, що принесли із собою запах північних лісів. Не таке варварство, яке може виникнути на вершині європейської і світової цивілізації. Це буде варварство від самої цивілізації, варварство із запахом машин, а не лісів, варварство, закладене у самій техніці цивілізації. Така її діалектика: в ній вичерпується духовна енергія, згасає дух – джерело культури. Тоді починається панування над людськими душами не природних сил, сил варварських в благородному значенні цього слова, а магічного царства машинності і механіки, що підміняє справжнє буття. Цивілізація народилася з волі людини до реального "життя", до реальної могутності, до реального щастя на противагу символічному і споглядальному характеру культури. Такий один з шляхів, котрий веде від культури до "життя", до його перетворення, – магістраль технічного переображення життя. Людина повинна була піти цим шляхом і розкрити абсолютно всі технічні сили. Але на цьому магістральному шляху недосяжним залишається справжнє буття, на ньому гине образ людини.

6

Усередині культури може зайнятися й інша воля до "життя", до його переродження. Ци-

вілізація – це не єдиний шлях переходу від культури, з її трагічною протилежністю до “життя”, до переміни самого “життя”. Вочевидь є ще шлях релігійного перетворення життя, шлях досягнення справжнього буття. В історичній долі людства можна встановити чотири епохи, чотири стани: варварство, культура, цивілізація і релігійне переображення. Ці чотири стани не можна брати виключно в тимчасовій послідовності; вони можуть співіснувати, це – різні спрямованості людського духу. Але один із цих станів, у ту чи іншу епоху, переважає. В епоху еллінізму, в епоху панування римської світової цивілізації, повинна була народитися з глибини воля до релігійного переображення. І тоді у світ зійшло християнство. Воно з’явилося перш за все як перетворення життя, було оточено чудом і здійснювало чудеса. Воля до чуда завжди пов’язана з волею до реального перетворення життя. Але, в історичній долі своїй, християнство пройшло через варварство, через культуру і через цивілізацію. Не в усі періоди своєї історичної долі воно було релігійним переображенням. У культурі християнство переважно було мовою символів, давало лише подібності, знаки та образи перетворення життя; у цивілізації воно стало головним чином прагматичним, трансформувалося у засіб для зростання процесів життя, в техніку духовної дисципліни. Тоді воля до чуда ослабіла і почала зовсім згасати на вершині цивілізації. Християни епохи цивілізації продовжують ще сповідувати тепло-прохолодну віру в минулі чудеса, але чудес більше не чекають, не мають віруючої волі до чуда перетворення повсякдення. Але ця віруюча воля в чудо такого перетворення причому не механіко-технічного перетворення, а органічно духовного, повинна з’явитися і визначити інший шлях від згасаючої культури до самого “життя”, ніж той, який випробуваний цивілізацією. Релігія не може бути частиною життя, загнаною в далекий кут. Вона повинна досягати того онтологічно реального перетворення життя, яке лише символічно досягає культура і лише технічно – цивілізація. Але нам належить ще, мабуть, пройти через період повітряної цивілізації.

Росія була країною загадковою, не досягнутою ще в долі своїй, країною, у якій таїлася

пристрасна мрія про релігійне переображення життя. Воля до культури завжди в нас заповнялася волею до “життя”, і ця воля мала дві спрямованості, котрі нерідко змішувалися, – спрямованість до соціального перетворення життя в цивілізації і спрямованість до релігійного переображення життя, до явища чуда в долі людського суспільства, в долі народу. Ми почали переживати кризу культури, не повно звідуючи саму культуру. У росіян завжди була незадоволеність культурою, небажання створювати серединну культуру, утримуватися на серединній культурі. Пушкін та александрійська епоха – ось де вершина російської культури. Вже велика російська література і російська думка XIX століття не були культурою; вони всеціло звернені до “життя”, до релігійного перетворення. Такий Гоголь, Толстой, Достоевський, такий В. Соловйов, К. Леонтьєв, М. Федоров, такі новітні релігійно-філософські течії. Перекази культури в нас завжди були дуже слабкі. Цивілізацію ми створюємо потворну. Варварська стихія завжди була дуже сильна. Воля ж наша до релігійного перетворення була уражена якоюсь хворобливою мрійливістю. Але російській свідомості дано зрозуміти кризу культури і трагедію історичної долі більш гостро і поглиблено, ніж більш благополучним людям Заходу. В душі російського народу, мабуть, збереглася велика здатність знаходити волю до чуда релігійного перетворення життя. Ми потребуємо культури, як і всі народи світу, і нам доведеться пройти шлях цивілізації. Але ми не будемо ніколи такі скуті символікою культури і прагматизмом цивілізації, як народи Заходу. Воля російського народу потребує очищення і зміцнення, і народ наш повинен пройти через велике покаяння. Тільки тоді воля його до перетворення життя дасть йому право визначити своє покликання у світі.

Переклад проф. Анатолія В. ФУРМАНА.

**Друкується за виданням:
Бердяєв Н.А. Смысл истории. –
М.: Мысль, 1990. – С. 162–174.**

Надійшла до редакції 14.02.2015.